

**Estudos
Papers**

Os enunciados (implicitados) de sabedoría no dicionario bilingüe conservan realmente a súa “saboría”?

Do the (implicit) statements of wisdom in the bilingual dictionary really preserve their “wisdom”?

M. Celeste Augusto ²

Universiteit Utrecht

Le fonds parémique d'une langue est en mouvement perpétuel
(Schapira 2000:83)

Resumo: O obxecto deste artigo é a inserción lexicográfica dos enunciados paremiolóxicos no dicionario bilingüe bidireccional portugués - neerlandés - portugués. Ao poñer en paralelo un repertorio de datos extraídos deste dicionario, constatamos que por mor dunha operación de “desproverbialización” (Schapira 2000) algunhas paremias non se incluíron coa súa forma canónica senón como secuencias pluriverbais fixas. Estes fraseoloxismos, que se volveron máis coñecidos e frecuentes, están localizados nos dicionarios de lingua e de expresións. O noso propósito é amosar que a mensaxe semántica, ben sexa un consello, unha opinión ou unha lección non se deteriorou, e que se mantén no novo segmento: como segue sendo recoñecible, o falante acéptao e emprégao nos contextos que o esixen.

Palabras clave: dicionario bilingüe bidireccional, paremia, fraseoloxismo, desproverbialización, implicitación, portugués, neerlandés.

Abstract: This paper addresses lexicographic placement of paremiological statements in the Portuguese - Dutch - Portuguese bilingual bidirectional dictionary. Drawing parallels between entries in this dictionary, we verify that owing to a “deproverbalisation” action (Schapira 2000) some proverbs were not included in their canonical form but as multi-verbal stereotyped sequences. These phraseologisms, which have become more well-known and common, are included in dictionaries. Our intention is to show that the semantic message, either advice, an

Data de recepción 20/03/2012. Data de aceptación 28/06/2012.

¹ Traducido por Rebeca Lema Martínez.

² A autora agradece aos seus compañeiros (maiormente a Jean Le Dù) e tamén aos pares que fixeron a dobre revisión anónima, os comentarios e valiosas suxestións.

opinion or a lesson, still exists in the new version, because the speaker can still identify it, accept and use it in suitable contexts.

Key words: bilingual bidirectional dictionary, proverb, phraseologism, deproverbalisation, impliciting, Portuguese, Dutch.

1. Introducción

O dicionario bilingüe xeral *Grote Woordenboek Portugees-Nederlands en Nederlands-Portugees* (2004) non é o lugar de rexistro das paremias por excelencia, sexan proverbios, frases proverbiais ou ditos. Aínda así, como instrumento indispensable para descodificar e codificar unha lingua, rexistra as que se consideran máis frecuentes e as que mellor se integran no discurso cotián. Por iso, en principio, este tipo de feito lingüístico non pode recibir o mesmo tratamento lexicográfico e semántico que se lle outorga nos dicionarios especializados, pola razón elemental de que a finalidade destes dous tipos de dicionarios non é a mesma. Aínda que o dicionario bilingüe xeral non exclúe a mensaxe paremiolóxica, fai fincapé sobre todo no aspecto formal, concretamente na parte sintagmática do enunciado, deixando de lado cuestións como variantes, valores semánticos ou sentido figurado.

As devanditas premisas, obxecto deste artigo, constitúen unha reflexión verbo do rexistro das paremias como por exemplo a portuguesa *Mais vale um pássaro na mão que dois a voar* e a súa equivalente en neerlandés *Beter een vogel in de hand dan tien in de lucht* ("Recibir algo real vale máis do que unha promesa"), principalmente como "construcións lingüísticas pluriverbais", no dicionario bilingüe bidireccional portugués - neerlandés / neerlandés - portugués xeral. Trátase dun dicionario que contrasta dúas linguas ben diferenciadas xeneticamente e que presentan diferenzas que se poden manifestar a todos os niveis: morfolóxico, sintáctico, léxico e cultural; é sobre todo este último aspecto o que fai moi atractivo o rexistro das paremias.

A seguinte parte incluírá tres apartados que representan, por así dicilo, tres obxectivos:

sinalar os distintos modos de inserción lexicográfica dos enunciados paremiolóxicos, sobre todo no volume *portugués – neerlandés*;

verificar, nos dous volumes, en que medida estes feitos lingüísticos testemuñan ou non un discurso de sabedoría;

propor un modo de rexistro máis consecuente e que, de xeito eventual, permita reconstruír os proverbios que se presentan de forma truncada ou implícitada.

O noso texto seguirá as seguintes etapas: a primeira ofrecerá unha sucinta caracterización do dicionario, obxecto do texto, e tratará os problemas da tradución, non sempre posible, dun enunciado paremiolóxico; na segunda, consideraremos especialmente as secuencias estereotipadas do dicionario analizado e ofreceremos unhas táboas a partir dos datos seleccionados. Estas comentaranse consonte o equivalente atribuído na lingua de chegada e tendo en conta o seu rexistro; para acadar o terceiro obxectivo, faremos algunhas suxestións verbo da inserción das paremias nun dicionario bilingüe xeral. No remate da exposición tentaremos responder a pregunta que se formula no título.

2. Observacións xerais sobre o dicionario bilingüe bidireccional portugués – neerlandés / neerlandés – portugués e sobre a tradución dun enunciado proverbial

Nesta breve ollada ao dicionario bilingüe portugués – neerlandés / neerlandés – portugués contentarémonos con destacar o tipo de dicionario do que se trata e o alcance do feito de incluír construcións poliléxicas en cada un dos volumes.

O dicionario *Grote Woordenboek Portugees-Nederlands en Nederlands-Portugees*, publicado en 2004, está considerado o primeiro gran dicionario bilingüe que combina estas dúas linguas seguindo uns principios e unha metodoloxía lexicográficos ³. Este dicionario, que ten como finalidade ser útil para a codificación e a descodificación do portugués ou do neerlandés, elaborouse a partir de dúas bases de datos que se fixeron expresamente para xerar dicionarios bilingües neerlandés / lingua x e portugués / lingua x; isto significa que tivemos en conta a especificidade de cada unha das linguas en contraste coa outra, sobre todo porque as dúas linguas postas en paralelo están moi afastadas a nivel xenético. Neste sentido, o desenvolvemento da microestrutura recibiu unha atención moi especial. Cómpre subliñar que se lles deu unha especial atención en cada volume ás combinacións léxicas ligadas a un sentido determinado, á inclusión de todo tipo de secuencias estereotipadas e ao seu frecuente emprego mediante exemplos. En resumo, a fraseoloxía ⁴ e a paremioloxía teñen unha ampla representación neste dicionario e o usuario atopa case todos os tipos de construcións pluriverbais, ben sexa a colocación, a locución ou o segmento de tipo proverbial. Porén, e aínda que os elaborou o mesmo equipo ⁵, os dous volumes diferéncianse no tocante á estrutura das entradas e á disposición lexicográfica da información, porque cada volume exemplifica unha orientación lexicográfica diferente que ilustraremos máis adiante.

2.1. Sobre a tradución dun enunciado proverbial

Concentrarémonos nos retos que presentan os problemas de tradución das paremias, sen intención de esgotarmos este tema. Por principio, e sen entrarmos nunha cuestión de nomenclaturas, que, malia os seus puntos de contacto, son numerosas, collemos de Sevilla Muñoz (2000: 101) o termo *paremia* como hiperónimo que cubre enunciados como *proverbio*, *frase proverbial* ou *refrán meteorolóxico* ou *de calendario*, así como a definición de *proverbio*. Este pode concibirse como unha paremia caracterizada pola súa estrutura en principio binaria e pola súa temática xenérica cando se refire a acontecementos ou feitos intemporais como *amor e odio*, *vida e morte*, *felicidade e infelicidade*, *traballo e descanso* e outros moitos. A estes trazos aínda queremos engadir outro tipo que é a mensaxe do tipo consello, opinión, lección de moral ou de

³ Para máis detalles sobre este dicionario bidireccional véxase, entre outros, Augusto (2011).

⁴ Consideramos a fraseoloxía como o estudo e/ou o conxunto de fraseoloxismos ou unidades fraseolóxicas dunha lingua e collemos estas como hiperónimo que inclúe construcións pluriverbais denominadas colocación, frase idiomática, locución, fórmula lingüística, combinación léxica, etc., Augusto (2012).

⁵ Este equipo, composto por falantes nativos portugueses e holandeses só tivo a posibilidade de introducir algunhas entradas, un número reducido de segmentos fraseolóxicos ou paremiolóxicos e algúns exemplos considerados completamente indispensables, no que se refire ao aspecto contrastivo portugués – neerlandés.

saboría ⁶ que a meirande parte dos proverbios segue transmitindo e que dá lugar a *enunciados sentenciosos*, como tamén recoñece Sevilla Muñoz (2004). Tamén defendemos que o proverbio, posto que ten un sentido, non se pode utilizar en calquera situación, cf. Kleiber (2005:20). Definimos o proverbio como enunciado lingüístico transmisor de sabedoría: este é o concepto que aquí se utilizará.

Traducir, ou máis ben trasladar un proverbio dunha lingua a outra, resulta unha tarefa ben difícil, porque iso implica buscar e atopar na lingua de chegada outro enunciado que, se é posible, se lle asemelle non só na forma, senón sobre todo no sentido e no uso semántico e pragmático. É ben sabido que a tradución palabra por palabra é inaceptable, posto que o sentido dunha paremia non é, como sabemos, o resultado da suma dos seus constituíntes. Verbo desta cuestión, e como base da análise que seguirá máis abaixo, inspirámonos unha vez máis en Sevilla Muñoz (2004), que denomina *correspondencia* a operación de transposición dun proverbio dunha lingua a outra e considera dous tipos de correspondencias: a correspondencia literal e a correspondencia conceptual. Na correspondencia literal, a paremia da lingua de chegada ten unha forma e un sentido equivalentes ou case aos da lingua de partida como por exemplo: *Longe da vista, longe do corazón // uit het oog, uit het hart* (“a ausencia produce esquecemento”). Pola contra, a correspondencia conceptual, como o seu nome indica, mantén como principal obxectivo a obtención do mesmo sentido na lingua de chegada e pode verse en *Cada macaco no seu gallo // Schoenmaker blijf bij je leest* (“cadaquén é máis hábil no seu propio medio”). Evidentemente e sobre todo no que se refire ao primeiro tipo, a correspondencia literal, hai graos de correspondencia, como veremos durante o comentario das táboas.

3. Os enunciados fixos no dicionario portugués – neerlandés / neerlandés – portugués: selección e disposición dos datos

Polas razóns xa mencionadas, a organización da información difire dun volume ao outro. Vexamos en que consiste a diferenza. O volume neerlandés – portugués presenta unha entrada á parte segundo a categoría gramatical da palabra, presenta unha microestrutura organizada segundo as súas diversas acepcións; os exemplos e os segmentos pluriverbais, sexan fraseoloxismos ou paremias, rexístranse consonte a acepción da que derivan.

Exemplos de entradas do volume neerlandés / portugués

achteruit ¹ *n* (de) **1.** <bepaalde stand van de versnelling> marcha atrás; *in z'n achteruit (staan)* estar em marcha atrás.

achteruit ² *adv* **1.** <naar achteren> para trás; *achteruit rijden* fazer marcha atrás.

nul ¹ *n* (de;-len) **1.** bel <iemand die niets kan> zero (m), nulidade (f); *een grote/absolute nul* um zero à esquerda, uma nulidade absoluta.

⁶ Consonte Buridant (1984: 2) o proverbio implica *un savoir, un savoir-faire et un savoir-vivre*.

nul² *adj* **1.** <nietig> zero (adj), nulo (adj); *nul komma nul* zero vírgula zero.
nul³ *num card* **1.** <het getal 0 beginpunt van een schaal > zero (m); *nul komma nul* zero vírgula zero, zero vírgula zero; *dat is uit het jaar nul!* (→ **jaar:** *dat is uit het jaar nul!* isso é do tempo da minha avozinha/da Maria Cachucha/da pedra lascada, isso é da era dos Afonsinhos).

En cambio, no volume portugués – neerlandés, o rexistro lexicográfico faise dunha maneira diferente, sobre todo no que se refire aos segmentos fixados fraseolóxicos ou paremiolóxicos. E, así, a palabra recibe tamén aquí unha entrada á parte segundo a súa categoría gramatical; esta divídese en seccións consonte as posibles acepcións do termo, que se ilustran con exemplos e que se completan con construcións como colocacións e combinacións léxicas, como por exemplo *grão a grão* e *grão de sal*:

Entradas do volume portugués / neerlandés

grão¹ *nm* **1.** <corpúsculo, glóbulo> korrel (de); *grão de areia* zandkorrel (de); *grão de sal* zoutkorrel (de) **2.** <semente ou fruto> korrel (de), graan (het); *grão de arroz/milho/trigo* rijst-/maïs-/tarwekorrel; *grão de café* koffieboon (de); *pimenta em grão* grove peper **3.** Culin <grão-de-bico> kikkererwt (de) **4.** <textura> nerf (de), korrel (de); *grão da fotografia* korrel (de) **5.** pop fig <dinheiro> poen (de/het); *esse tem muito grão* die heeft veel poen.

grão² *adj* **1.** liter <grande> groot-.

grão³ *loc adv* **1.** *grão a grão* fam beetje bij beetje; *grão a grão juntou uma pequena fortuna* beetje bij beetje heeft hij een aardig fortuin vergaard.

grão⁴ *idioom*; *ter um grão na asa* fam aangeschoten zijn.

guarda¹ *nm* **1.** <individuo que *guarda* ou *vigia*> bewaker (de), beveiligingsbeambte (de) **2.** <polícia> politieagent (de), politiemans (de) **3.** <carcereiro> cipier (de), bewaker (de); *guarda prisional* cipier (de), gevangenisbewaarder (de).

guarda² *nf* **1.** <acto de guardar, vigilância> zorg (de), toezicht (het), bewaking (de) **2.** <cuidado, protecção> zorg (de), hoede (de); *cão de guarda* waakhond (de); (...) **9.** <folha de resguardo> schutblad (het).

guarda, guardas³ *nfpl* **1.** <anteparos laterais> balustrade (de), borstwering (de), parapet (het).

guarda⁴ *loc adv* **1.** *em guarda* op je hoede; *põe-te em guarda!* wees op je hoede!

guarda⁵ *loc prep* **1.** *de guarda a* op wacht bij; *ficou de guarda ao tesouro* hij waakte over de schat **2.** *à guarda de* onder de hoede van.

guarda⁶ *loc interj* **1.** *em guarda!* en garde! **2.** *ó da guarda!* help!

guarda⁷ *idiom*; *ser da velha guarda* van de oude garde zijn.

De ser o caso, temos tamén unha última entrada etiquetada como *idiom* que integra enunciados fraseolóxicos como *lavo daí as minhas mãos* (aparece rexistrado no dicionario na entrada *lavar*³ e/ou paremiolóxicos como por exemplo *pela boca morre o peixe* ou *correr Seca e Meca* (que aparecen rexistrados no dicionario nas entradas *boca*³ e *seca*³ respectivamente). Este volume inclúe 1.485 entradas etiquetadas como *idiom*, o que demostra a envergadura do volume e a grande importancia que se lle outorga a este tipo de construcións.

Cada unha destas modalidades de rexistro lexicográfico presenta uns aspectos positivos e outros non tanto. Aclaremos isto: no volume neerlandés – portugués cómpre examinar todas as entradas para atoparmos o segmento estereotipado, pero vemos claramente de cal acepción depende; pola contra, no volume portugués – neerlandés imos directamente á entrada *idiom*, o que é unha vantaxe no caso de microestruturas longas, pero hai que inferir a acepción que puido xerar o segmento estereotipado en cuestión. Nos fragmentos citados dos dous dicionarios vese claramente esta diferenza de microestrutura.

3.1. Táboas cos materiais seleccionados

Como xa indicamos anteriormente, os segmentos estereotipados son moi abundantes no dicionario bilingüe que aquí tratamos; pero realizar unha análise exhaustiva destes sería, como se di en francés, *la mer à boire*, e só para quedarmos nas estruturas estereotipadas. Así que decidimos elaborar catro táboas, unha para cada volume que representan unha mostra de enunciados proverbiais variados con ou sen segmento equivalente na lingua de chegada; estes, maiormente os portugueses, ás veces rexístranse de maneira máis ou menos elíptica. Cada táboa dispón de 8 columnas: a segunda indica a entrada de onde se sacou o enunciado e está ordenada alfabeticamente, agás cando o mesmo segmento aparece noutra entrada: nese caso esta rexístrase inmediatamente despois e enumérase cun apartado como na táboa 1 as entradas 3 e 3a, que utilizan o mesmo enunciado proverbial. A terceira columna indica se o enunciado está rexistrado ou non segundo a que será a súa forma íntegra (enunciado completo + ou -). Na liña de Sevilla Muñoz (2004), a sétima columna sinala se se trata dunha correspondencia literal (lit.) ou conceptual (con.), pero non menciona en que grao se verifica. A última columna amosa, ou un segmento proverbial equivalente en galego, ou o sentido do proverbio da lingua de partida. As táboas presentan os enunciados tal e como están escritos no dicionario bilingüe portugués – neerlandés – portugués, como por exemplo *pôr a estopa ao pé do lume* (táboa 1, 9), mesmo se esta forma non é a máis frecuente nos dicionarios de proverbios ou de fraseoloxía, como podemos constatar: Costa (2004), Parente (2005): *Estopas ao pé do fogo não estão seguras*; Costa (2004) *O fogo ao pé da estopa, vem o diabo e assopra*.

Táboa 1: Volume portugués – neerlandés						
	Portugués		Enunciado completo	Neerlandés		Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio Frase proverbial	Paráfrase	
1	amar	<i>Quem ama o feio bonito lhe parece</i>	+	<i>Liefde maakt blind</i>		A ninguén lle parece feo aquilo que ama.
2	atalho	<i>Meter-se por atalhos</i>	-		<i>Afdwalen</i>	Ir polo camiño máis curto.
3	barba	<i>Põe as barbas de molho</i>	-	<i>Maak de borst maar nat</i>		Precavese.
3a	molho	<i>Pôr / deixar as barbas de molho</i>	-	<i>Je borst nat maken</i>		Precavese.
4	cabeça	<i>Cada cabeza sua sentença</i>	+	<i>Zoveel hoofden zoveel zinnen</i>		Hai tantas opinións coma persoas.
5	cavalo	<i>A cavalo dado não se olha o dente</i>	+	<i>Je mag een gegevenpaard niet in de bekijken</i>		A un regalo non se lle buscan defectos.
6	contar	<i>Contar com sapatos de defunto</i>	-		<i>Hopen tegen beter weten in</i>	Esperar mellorías ou ganancias incertas.
6a	defunto	<i>Esperar por sapatos de defunto</i>	-	<i>Wachten tot je een ons weegt</i>		Esperar mellorías ou ganancias incertas.

Táboa 1: Volume portugués – neerlandés						
	Portugués		Enunciado completo	Neerlandés		Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio Frase proverbial	Paráfrase	
6b	sapato	<i>Esperar por sapatos de defunto</i>	-	<i>Wachten tot je eens weegt</i>	con.	Esperar mellorías ou ganancias incertas.
7	cuspir	<i>Cuspir para o ar</i>	-	<i>Zijn eigen lof zingen</i>	con.	Actuar con petulancia. Censurar defectos que un tamén ten.
8	Deus	<i>Deus ajuda a quem muito madruga</i>	+	<i>De morgenstond heeft goud in de mond</i>	con.	A laboriosidade ten premio.
9	estopa	<i>Pôr a estopa ao pé do lume</i>	-	<i>De kat op het spek binden</i>	con.	Aproximar dous perigos que se poden multiplicar.
10	galho	<i>Cada macaco no seu galho</i>	+	<i>Schoenmaker blijft bij je leest</i>	con.	Cadaquén é máis hábil no seu propio medio.
11	gato	<i>De noite todos os gatos são pardos</i>	+	<i>Bij nacht zijn alle katjes grauw</i>	lit.	A escuridade iguala todo.
12	gosto	<i>Correr por gosto</i>	-	<i>lets voor de lol doen</i>		Esforzarse por algo que agrada (é estimulante).

Táboa 1: Volume portugués – neerlandés						
	Portugués		Enunciado completo	Neerlandés		Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio Fraxe proverbial	Paráfrase	
13	longe	<i>Longe da vista, longe do corazón</i>	+	<i>Uit het oog uit her hart</i>		lit. A ausencia produce esquecemento.
14	mal	<i>Para grandes males grandes remedios</i>	+	<i>Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden</i>		con As medidas deben ser proporcionais aos problemas.
15	mouco	<i>Fazer orelhas moucas</i>	-	<i>Oost-indisch doof zijn</i>	<i>Zich doof houden</i>	con Facer [alguén] coma quen que non oe.
15a	orelha	<i>Fazer orelhas moucas</i>	-		<i>Geen aandacht schenken</i>	Facer [alguén] coma quen que non oe.
16	noz	<i>Dá Deus nozes</i>	-		<i>Het leven is niet eerlijk</i>	Os recursos non sempre están nas mans máis eficaces.
17	nu	<i>Diz o roto ao nu</i>	-	<i>De pot verwijt de ketel</i>		con É mais fácil vermos os defectos dos outros do que os nosos.
18	pássaro	<i>Mais vale um pássaro na mão que dois a voar</i>	+	<i>Beter een vogel in de hand dan tien in de lucht</i>		lit. Recibir algo real vale máis do que unha promesa.
19	primeiro	<i>Quem primeiro vai à fonte, primeiro enche o cântaro</i>	+	<i>Wie het eerst komt, het eerst maalt</i>		con Quen se anticipa normalmente saca proveito.
20	prevenir	<i>Mais vale prevenir do que remediar</i>	+	<i>Voorkomen is beter dan genezen</i>		lit. A prevención é a mellor medicación.

Táboa 1: Volume portugués – neerlandés

	Portugués		Enunciado completo	Neerlandés		Co-rresp.	Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio Fraxe proverbial	Paráfrase		
20a	remediar	Mais vale prevenir do que remediar	+	Voorkomen is beter dan genezen	lit	lit	A prevención é a mellor medicación.
21	sair	Sair aos seus	-	De appel valt niet ver van de boom	con.	con.	Ser parecido cos familiares en aspecto ou carácter.
22	vida	Enquanto há vida há esperança	+	Zolang er leven is, is er hoop	lit.	lit.	Mentres non chega a morte, sempre se pode ter esperanza.
23	vidro	Ter telhados de vidro	-	Die in een glazen huis woont, moet geen stenen op zijn buurmans dak gooien	lit.	lit.	Ter defectos moi facilmente censurables.

Táboa 2: Volume neerlandés- portugués

	Neerlandés		Enunciado completo	Portugués		Correspondencia conceptual/literal	Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio / Fraxe proverbial	Paráfrase		
1	aap	Al draagt een aap een gouden ring, het is en blijft een lelijk ding	+	O hábito não faz o monge	con.	con.	A aparencia externa non sempre é fiable.

Táboa 2: Volume neerlandés- portugués							
	Neerlandés		Enunciado completo	Portugués		Correspondencia conceptual/literal	Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio / Frase proverbial	Paráfrase		
2	appel	<i>De appel valt niet ver van de boom</i>	+	<i>Filho de peixe sabe nadar</i>	con	As cualidades dos pais hérdanse.	
3	borst	<i>Maak je borst maar nat</i>	+	<i>Põe as barbas de molho</i>	con	Precavese.	
4	honger	<i>Honger maakt rauwe bonen zoet</i>	+	<i>Quem tem fome até cardos come</i>	con	Con fame toda comida sabe ben.	
5	hoofd	<i>Zoveel hoofden, zoveel zinnen</i>	+	<i>Cada cabeza sua sentença</i>	lit	Hai tantas opinións coma persoas.	
6	hoop	<i>Zolang er is leven, is er hoop</i>	+	<i>Enquanto ha vida há esperança</i>	lit	Mentres non chega a morte, sempre se pode ter esperanza.	
6a	leven	<i>Zolang er is leven, is er hoop</i>	+	<i>Enquanto ha vida há esperança</i>	lit	Mentres non chega a morte, sempre se pode ter esperanza.	
7	jong	<i>Jong geleerd, oud gedaan</i>	+	<i>De pequenino é que se torce o pepino</i>	con	Un defecto adquirido na infancia nunca se dá corrixido.	
8	Kat	<i>In het donker zijn alle katjes grauw</i>	+	<i>De noite todos os gatos são pardos</i>	lit	A escuridade iguala todo.	
9	laat	<i>Beter laat dan nooit</i>	+	<i>Mais vale tarde do que nunca</i>	lit	Tarde é mellor ca nunca.	
10	maag	<i>Een lege maag werkt niet graag</i>	+	<i>Barriga vazia não ouve sermões</i>	con	Que ten fame non cre en promesas.	

Táboa 2: Volume neerlandés- portugués							
	Neerlandés		Enunciado completo	Portugués		Correspondencia conceptual/literal	Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio / Frase proverbial	Paráfrase		
11	malen	<i>Die het eerst komt, het eerst maait</i>	+	<i>Quem primeiro vai à fonte, primeiro enche o cântaro</i>		con	Quen chega primeiro sempre ten vantaxe.
12	man	<i>Een gewaarshuwd man telt voor twee</i>	+	<i>Homem prevenido vale por dois</i>		lit	A prevención é moi útil.
13	mond	<i>Beter hard geblazen dan de mond gebrand</i>	+	<i>Mais vale prevenir do que remediar</i>		con	A prevención é a mellor medicación.
14	nood	<i>Als de nood het hoogst is, is de redding nabij</i>	+	<i>Não há mal que sempre dure nem bem que não acabe</i>		con	O bo e o malo non duran sempre.
15	pot	<i>De pot verwijt de ketel dat je zwart ziet</i>	+	<i>Diz o rolo ao nu porque não te veste tu?</i>		con	É máis fácil vermos os defectos dos outros do que os nosos.
16	tevredenheit	<i>Tevredenheit gaat boven rijkdom</i>	+	<i>Mais vale um gosto na vida do que seis vinténs na algibeira</i>		lit	A satisfacción é mellor cá riqueza.
17	uistellen	<i>Stel niet tot morgen wat je vandaag kunt doen</i>	+	<i>Não deixes para amanhã o que podes fazer hoje</i>		lit	Adiar un traballo non sempre é proveitoso.
18	vogel	<i>Beter een vogel in de hand dan tien in de lucht</i>	+	<i>Mais vale um pássaro na mão que dois a voar</i>		lit	Recibir algo real vale máis do que unha promesa.
19	voorkomen	<i>Voorkomen is beter dan genezen</i>	+	<i>Mais vale prevenir do que remediar</i>		lit	A prevención é a mellor medicación.
20	waarheid	<i>Waarheid ligt in het midden</i>	+	<i>No meio está a virtude</i>		con	O termo medio é o máis sensato.

Táboa 2: Volume neerlandés- portugués						
	Neerlandés		Enunciado completo	Portugués		Sentido
	Entrada	Enunciado		Proverbio / Frase proverbial	Pará-frase	
21	weten	<i>Wat niet weten wat niet deert</i>	+	<i>O que os olhos não véem o coração não sente</i>		A ausencia produce esquecemento.
22	wind	<i>Wie wind zaait, zal storm oogsten</i>	+	<i>Quem semeia ventos colhe tempestades</i>		Quen crea problemas encontra problemas maiores.
23	zo	<i>Zo vader zo zoon</i>	+	<i>Tal pai tal filho</i>		Os fillos herdán cualidades e defectos dos pais.
24	zo	<i>Zo d'ouden zongen, zo piepen de jongen</i>	+	<i>Quem sai aos seus não degenera</i>		Os fillos manteñen o carácter dos pais.
25	zwaluw	<i>Eén zwaluw maakt nog geen lente/ zomer</i>	+	<i>Uma andorinha não faz / a primavera / o verão</i>		Un feito non fai unha regra.

3.2. Consideracións lexicográficas e léxico-semánticas sobre os segmentos catalogados

Antes de comezar a lectura comentada dalgúns enunciados das dúas táboas, cómpre precisar que as observacións ímolas facer de xeito contrastivo ⁷. O que nos sorprende dende o comezo é que a todos os enunciados neerlandeses lles corresponda un segmento en portugués, mentres que para algúns dos segmentos do portugués o tradutor non logrou atopar un correspondente e tivo que recorrer á paráfrase. Isto significa ou ben que estes enunciados proverbiais non existen en neerlandés, ou ben que o tradutor non os coñecía e que só unha busca máis minuciosa nas seleccións proverbiais neerlandesas monolingües poderá confirmar unha destas dúas hipóteses: existe ou non existe nesta lingua.

Unha segunda observación, tamén sorprendente, ten que ver co rexistro lexicográfico dos enunciados e afecta a información que se dá na cuarta columna: ou o dicionario bilingüe ofrece o enunciado completo, é dicir, sen a súa forma canónica e como se inclúe en xeral nos dicionarios paremiolóxicos, ou está truncado, *implícito* para usarmos a terminoloxía de quen mellor estudou este asunto, Valerii Mokienko: foi el quen desvelou nesta parte de Occidente que a fixación fraseolóxica ten en relación dialéctica unha mobilidade que mingua ou amplía o tamaño da unidade fraseolóxica. Mokienko chámalle *implícitación* ao proceso de mingua e *explicitación* ó proceso de ampliación. Esta doutrina é ben coñecida dos lectores desta revista ⁸.

A táboa 2 amosa que todos os enunciados neerlandeses se rexistraron coa súa forma completa, cousa que non acontece na táboa 1 verbo do portugués, na que hai 11 segmentos incompletos. Con todo, cómpre recoñecer que ao enquisarmos falantes holandeses ou flamengos nativos semella que a secuencia proverbial 15 *De pot verwijt de ketel dat je zwart ziet* (táboa 2) tamén se adoita abreviar como *De pot verwijt de ketel*, ("é máis doado vermos os defectos dos outros do que os nosos") ⁹.

Vexamos agora o caso das secuencias portuguesas abreviadas rexistradas cando o portugués funciona como lingua de partida (táboa 1); trátase dos números 2, 3/3a, 6/6a e 6b, 7, 9, 12, 15/15a, 16, 17, 21, 23. Nestes enunciados, "falta", aparentemente, ou a primeira ou a segunda parte. Nos enunciados 2, 3, 9 e 15 omítese o comezo; no resto, falta a fin; de todos os xeitos, a parte máis coñecida e a máis habitual consérvase. Para comprobarmos que non se trataba dunha omisión ou unha irregularidade da base de datos, consultamos estes segmentos no dicionario *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea (da Academia das Ciências de Lisboa)* (2001) e no dicionario bilingüe

⁷ Consonte Kleiber (2005:19), unha das vantaxes da achega contrastiva é destacar identidades e diferenzas paremiolóxicas notables".

⁸ Ao tema da *implícitación* e da *explicitación* dedicoulle Valerii Mokienko 116 páxinas (todo o capítulo 3) do seu libro *Fraseoloxía eslava* (Mokienko 2000: 201-317). Nótese que o orixinal ruso tivo a súa primeira edición en 1980 e a segunda en 1989.

⁹ En galego con idéntico significado e función pragmática corren estes wellerismos: *Dixolle o pote ó caldeiro: 'Fuxe de aí, non me luxes'*. *Dixolle o pote ó caldeiro: 'Vaite de aí, que me luxas'*. E, curiosamente, tamén funciona truncado ou implícito: *Dixolle o pote ó caldeiro*, porque os interlocutores xa dan por sobreentendido o resto da frase, que, por economía, omiten.

xeral *Dicionário Verbo Português - Inglês*, (DVPI 2000). Evidentemente, tamén aquí constatamos os mesmos enunciados truncados, 6 no primeiro dicionario e 4 no segundo; nun caso, no proverbio 6 contar com sapatos de defunto, o segmento abreviado ilústrase cun exemplo no que o proverbio se emprega na súa forma completa¹⁰. Deseguido, fixemos outro tipo de verificación; esta vez mediante a elaboración doutras dúas táboas comparativas (Táboa 3 e Táboa 4) nas que puxemos en paralelo os enunciados considerados truncados coas expresións que se colleron do *Dicionário de Expressões Populares Portuguesas* (Simões 1993) e cos proverbios que se atoparon n' *O Livro dos Provérbios* (Costa 2004).

¹⁰ *Quem espera por sapatos de defunto, toda a vida anda descalço* (DLPC 2001).

Táboa 3				
Dic. Portugués – Neerlandés			Dicionário de Expressões Populares Portuguesas	
Entrada	Enunciado	Enunciado completo	Expresión	Sentido
2	atallho	Meter-se por atalhos	-	Procurar a saída dun problema polo camiño máis rápido
3a	molho	Pôr / deitar as barbas de molho	Pôr /deitar as barbas de molho	Precavese; prepararse para un perigo inminente
6a	de funto	Esperar por sapatos de defunto	Esperar por sapatos de defunto	Esperar mellorías ou ganancias incertas.
7	cuspir	Cuspir para o ar	Cuspir para o ar	Actuar con petulancia. Censurar defectos que un tamén ten.
9	estopa	Pôr a estopa ao pé do lume	-	Aproximar dous perigos que se poden multiplicar.
12	gosto	Correr por gosto	-	Esforzarse por algo que agrada (é estimulante).
15	mouco	Fazer orelhas moucas	Fazer orelhas moucas ; ouvidos de mercador	Facer [alguén] coma quen que non oe.
16	noz	Dá Deus nozes	-	Teñen recursos os que non os saben aproveitar.
17	nu	Diz o roto ao nu	Diz o roto ao nu; por vezes a frase é acrescentada com: <u>por que não te vestes tu?</u>	Dillo quen está en mala situación a quen está nas mesmas condicións.

Táboa 3			
Dic. Portugués – Neerlandés		Dicionário de Expressões Populares Portuguesas	
Entrada	Enunciado	Expresión	Sentido
21	Sair aos seus	Sair aos seus	Ser parecido cos familiares en aspecto ou carácter.
23	Ter telhados de vidro	Ter telhados de vidro	Ter defectos moi facilmente censurables.

Táboa 4			
Dic. Portugués – Neerlandés		O livro dos provérbios portugueses	
Entrada	Enunciado	Proverbio equivalente	Sentido
2	Meter-se por atalhos	Quem se mete por atalhos , não se livra de trabalhos	-
3a	Pôr / deixar as barbas de molho	Quem vê as barbas do vizinho a arder ponha as sua de molho	-
6a	Esperar por sapatos de defunto	Quem espera por sapatos de defunto toda a vida anda descalço	-
7	Cuspir para o ar	Quem cospe para o ar na cabeça lhe cai	-
9	Pôr a estopa ao pé do lume	O fogo ao pé da estopa vem o diabo e assopra	-
12	Correr por gosto	Quem corre por gosto não cansa	-

Táboa 4					
Dic. Portugués – Neerlandés			O libro dos provérbios portugueses		
Entrada	Enunciado	Enunciado completo	Proverbio equivalente	Sentido	
15	mouco	Fazer orelhas moucas	-	A palabras loucas orelhas moucas	-
16	noz	Dá Deus nozes	-	Dá Deus nozes a quem não tem dentes	-
17	nu	Diz o roto ao nu	-	Diz o roto ao nu por que não te vestes tu?	-
21	sair	Sair aos seus	-	Quem sai aos seus não degenera	-
23	vidro	Ter telhados de vidro	-	Que tem telhado de vidro não atira pedras ao do vizinho	-

Observemos na táboa 3 que 4 dos 11 enunciados da lista do *Dicionario Portugués-Neerlandés* non figuran no *Dicionário de Expressões Populares Portuguesas* pero que sempre dá o sentido da expresión, contrariamente ao *Livro dos provérbios*. É curioso que o seu autor presente unha selección persoal e completa nunha longa lista bibliográfica nas que non hai seleccións de proverbios. Máis aínda, Simões non utiliza nunca en todo o dicionario o termo *proverbio* e o seu obxectivo dedúcese claramente do subtítulo do libro: *Arcaísmos – regionalismos – calão e gíria – ditos – frases feitas – lugares comuns – aportuguesamentos – estrangeirismos – curiosidades da linguagem*. Na táboa 4, pola contra, recoñécese e pódense situar facilmente os enunciados considerados truncados nos presentes proverbios. Xa que non se inseriu o sentido preguntámonos se, ao darlle ao proverbio a forma canónica, o autor non sente a necesidade de explicitalo, como vimos nos dicionarios de expresións ¹¹.

Este rexistro resumido en dicionarios de lingua recentes e elaborados a partir dun corpus, de listas de frecuencia e dunha base de datos e en dicionarios de proverbios e fraseoloxismos lévanos á conclusión de que:

1. algúns segmentos proverbiais, probablemente debido á frecuencia do seu emprego, entran no discurso cotián nunha forma *implícitada* pero aínda como estrutura pluriverbal metafórica
2. esta forma lapidaria semella familiar e, xa que logo, suficiente, tendo en conta que a mensaxe semántica do segmento completo non se perdeu nin danou e isto sabémolo porque o falante a recoñece e, por tanto, tamén a acepta e emprega nos contextos que así o esixen.

Por tanto, podemos dicir que os enunciados proverbiais sufriron unha especie de “desproverbialización”, non no sentido de deixaren de ser proverbios ou de quedaren fóra de aplicación senón no sentido que lle dá Schapira (2000) que afirma que *la déproverbialisation constitue la restitution du proverbe au discours libre* (Schapira 2000: 93), é dicir, que o proverbio simplemente se transforma nunha proposición do discurso coma outra calquera pero que, aínda así, esa desproverbialización permítelle ao segmento seguir sendo un proverbio (*rester proverbe*). Como consecuencia, sempre que a mensaxe do proverbio completo, recoñecido como *sagesse des nations* (Schapira: *ibidem*), siga viva no segmento abreviado; e aínda que estea integrado no discurso como unha simple proposición ou rexistrado en infinitivo como nos enunciados 2, 6, 7, 12, 21 et 23 da táboa 1, manifestará a mesma sabedoría que a primeira secuencia.

Agora consideremos o tipo de correspondencia que se indica na columna 7 da primeira táboa: verificamos que a transposición dunha lingua á outra se fixo 14 veces a través dunha correspondencia conceptual fronte a 7 veces por medio dunha correspondencia literal. Isto non nos sorprende, se temos en conta que puxemos en paralelo dúas linguas xeneticamente diferentes. A correspondencia literal do resto, como defende Sevilla Muñoz (2004) e como o fixemos nós máis arriba (sobre a tradución do proverbio), presenta nas táboas 1 e 2 diversos graos e verificase unha correspondencia total só con respecto aos enunciados 13 e 22 da táboa 1 e 6, 9, 6, 9, 12, 17, 22, 23 et 25 da táboa 2.

¹¹ Noutros dicionarios de proverbios tamén observamos que non se explicita o sentido dos enunciados.

Antes de rematarmos estas consideracións, gustaríanos chamar a atención sobre un caso bastante curioso que ilustra o enunciado 3 nas táboas 1 e 2. Trátase do segmento portugués *pôr as barbas de molho* e do neerlandés *maak de borst maar nat*. Estes dous enunciados que afirman que se hai que previr / preparar / tomar precaucións antes de que aconteza algo grave ou difícil, utilizan o mesmo elemento *auga* pero en dúas situacións referenciais moi distintas. Consonte o proverbio portugués, que ten como forma plena *Se vires as barbas do vizinho a arder põe as tuas de molho*, o consello é: se ves as barbas do teu veciño queimarse, debes poñer as túas a remollo. No segmento neerlandés, literalmente "*molla o peito*", o consello que se dá é que a xente, antes de entrar no mar, para se bañar, faga unha especie de aclimatación mollando antes o peito. En calquera caso, nos dous enunciados trátase de advertir a alguén fronte a un acontecemento ou experiencia que pode ser desagradable e ofrecen un mesmo tipo de opinión / consello para poder evitar situacións lamentables.

No tocante ao rexistro lexicográfico das secuencias estereotipadas en xeral e dos proverbios que aparecen con forma canónica ou truncada como fraseoloxismos, as nosas propostas son as seguintes:

1. cruzar os métodos lexicográficos que se seguiron no volume 1 e no volume 2 do dicionario bilingüe portugués – neerlandés – portugués, é dicir, rexistrar tódalas secuencias estereotipadas, paremiolóxicas ou fraseolóxicas logo da aceptación da unidade léxica da que dependen como no volume neerlandés – portugués pero atribuíndolles unha etiqueta ao igual ca no volume portugués – neerlandés.
2. escoller só unha unidade dos enunciados para incluíla na entrada lexicográfica e así eliminar os duplicados que vemos nos enunciados 3-3a, 6-6b, 15-15a e 20-20a.
3. cada vez que un enunciado derive dun proverbio, indicalo cunha remisión a unha lista de proverbios na súa forma canónica que se inclúe ao final do volume.

Velaquí tres propostas que consideramos posibles na produción de futuros dicionarios bilingües bidireccionais.

4. Balance final

Chegados ao final, máis que conclusións temos observacións.

Acabamos de constatar que o dicionario bilingüe xeral, que non pretende encher lagoas senón ser útil para o usuario, busca moi a miúdo ofrecer unha reconstrución lingüística a través de enunciados proverbiais. Isto presupón por parte do redactor un amplo dominio da base proverbial das dúas linguas e un bo coñecemento do seu universo tradicional. Ademais, algúns proverbios teñen máis dunha interpretación e aí é onde entra a pragmática, como destacamos verbo do enunciado 3 das táboas 1 e 2. Trátase, logo, dunha operación lingüística e dun exercicio cultural.

Tamén observamos que algúns proverbios están rexistrados cunha forma truncada ou implícitada, é dicir, que non reflicte a súa forma canónica. Estes segmentos inclúense

no dicionario bilingüe ou monolingüe co verbo principal en infinitivo ou conxugado, cando son o suxeito dun exemplo, xa que é cando máis se utilizan no discurso cotián, sen perderen (para a nosa idea e seguindo a noción de *implicitación* de Mokienko e a de *desproverbialización* de Schapira) a súa esencia de discurso de sabedoría. Tivemos a ocasión de verificar este punto poñendo en paralelo os chamados enunciados truncados anotados no dicionario bilingüe cos datos dun dicionario de proverbios e outro de expresións populares.

En consecuencia, o carácter contradictorio do noso título queda aclarado e fai pensar, sobre todo se temos presente o concepto de “desproverbialización” que se indica máis arriba que, mesmo “truncados”, estes segmentos lingüísticos que pasaron da paremia ao fraseoloxismo conservan unha mensaxe de sabedoría que aínda se podería denominar proverbial.

Que o tratamento lexicográfico das secuencias estereotipadas non se homoxeneizou verbo dos dous volumes do dicionario é notorio. Fundir os dous sistemas da maneira que amosamos máis arriba seméllanos proveitoso e amosaría que o rexistro dos enunciados proverbiais cunha forma canónica ou abreviada coma os enunciados metafóricos no dicionario bilingüe aínda é perfectible.

6. Bibliografía

6.1. Fontes primarias

- AUGUSTO, M. Celeste / Eck, K. v. (2004): *Grote Woordenboek Portugees-Nederlands en Nederlands-Portugees*. 2 vols. Utrecht: Spectrum, Lisboa: Verbum.
- COSTA, José Ricardo Marques da (2004): *O Livro dos Provérbios Portugueses*. 2ª edición. Lisboa: Editorial Presença.
- PARENTE, Salvador (2005): *O Livro dos Provérbios*. Lisboa: Editora Âncora .
- SIMÕES, Guilherme Augusto (1993): *Dicionário de Expressões Populares Portuguesas (Arcaísmos – regionalismos – calão e gíria – ditos – frases feitas – lugares comuns – aportuguesamentos – estrangeirismos – curiosidades da linguagem)*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.

6.2. Bibliografía secundaria

- AUGUSTO, M. Celeste (2009): “Registo e função do fraseoloxismo nos dicionários bilingües de uso geral” en CARIDAD DE OTTO, Estefanía e LÓPEZ DE VERGARA MÉNDEZ, Alejandro F. (coords). (2009): *Las lenguas para fines específicos ante el reto de la Convergencia Europea*; 641-651. La Laguna: Servicio de Publicaciones Universidad de La Laguna.
- (2011): “Do vocabulário ao dicionário: a lexicografía bilingüe portugués - neerlandês – portugués” en SILVESTRE, João Paulo e VERDELHO, Telmo (eds.): *Lexicografía bilingüe*. Lisboa: Universidade de Aveiro - Centro de Linguística da Universidade de Lisboa; 204-220.

- (2012): "Unidades fraseológicas especializadas: uma abordagem contrastiva" en *Actas del V Coloquio Internacional Historia de los Lenguajes Iberorrománicos de Especialidad*, Leipzig, 27- 30 / 05 / 2010; no prelo.
- BURIDANT, Claude e SUARD F. (ed.) (1984): "Richesse du Proverbe" en *Actes du colloque international de parémiologie*, 6-8 marzo, en Lille. Lille: PUL.
- CORPAS PASTOR, G. (2003): *Diez años de investigación en fraseología: Análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*. Madrid: Iberoamericana / Frankfurt am Main: Vervuert.
- DLPC: AAVV (2001): *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea (da Academia das Ciências de Lisboa)*. Lisboa: Editorial Verbo.
- DVPI: AAVV, (2000): *Dicionário Verbo Português - Inglês*. Lisboa: Editorial Verbo.
- KLEIBER, Georges (2005): "Petite sémantique des proverbes avec une vue spéciale sur leur statut de dénomination" en ALMELA, A., RAMÓN TRIVES, E., WOTJAK, G. (eds.): *Fraseología Contrastiva*. Murcia: Universidad de Murcia, 19-38.
- LEVI, Florence (1995): "Caler ou Falar! Le silence et la parole à travers des proverbes portugais faisant référence à la bouche et à l'oreille" en *Premia* 4, 1995, 133-139. <http://www.premia.org/premia/PAREMIA4/P4-6.pdf>
- MOKIENKO, Valerii (2000): *Fraseoloxía eslava*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades; 502 páxs. [http://www.cirp.es/pls/bdox/inv.cfg_estudos]. [Data de consulta 20/01/2012].
- QUITOUT, Michel (2009): "Traduci-los refráns. Elementos de tradutoloxía" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 11, 2009, 163-171.
- SAID, Mosbah (2008): "Stéréotypie, variants et invariants dans la traduction lexicographique des proverbes" en *Meta* 53, 2, 2008, 294-309.
- SEVILLA MUÑOZ, Julia (2000): "Les proverbes et phrases proverbiales français, et leurs équivalences en espagnol" en *Langages* 139, 2000, 98-109.
- (2004): "O concepto correspondencia na tradución paremiolóxica" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 6, 2004, 221-229.
- SCHAPIRA, Charlotte, (2000): "Proverbe, proverbialisation et déproverbialisation" en *Langages* 139, 2000, 81-97.